

UNIVERSITATEA "BABEȘ – BOLYAI" CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE "ISIDOR TODORAN"

VIAȚA NAȚIONALĂ ȘI BISERICESCĂ A
ROMÂNILOR ORTODOCȘI DIN COMITATUL CLUJ
ÎNTRE ANII 1864 –1918

REZUMAT

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC

PR. PROF. UNIV. DR. ALEXANDRU MORARU

DOCTORAND

ADRIANA MIRONA JUCAN - HOBLE

CLUJ-NAPOCA
2012

**VIAȚA NAȚIONALĂ ȘI BISERICESCĂ A ROMÂNILOR ORTODOCȘI DIN
COMITATUL CLUJ ÎNTRE ANII 1864 –1918**

CUVINTE CHEIE: Comitatul Cluj, Biserica Ortodoxă Română, Istoria Bisericii, viața națională, protopopi clujeni, parohii din comitatul Cluj, preot, ortodox.

VIATA NAȚIONALĂ ȘI BISERICESCĂ A ROMÂNILOR ORTODOCȘI DIN COMITATUL CLUJ ÎNTRE ANII 1864 –1918

CUPRINS

Index de tabele

Index de grafice și fotografii

INTRODUCERE

Precizarea temei și a metodei de lucru

Analizarea documentelor și a lucrărilor folosite. Structura tezei.

I. COMITATUL ȘI ORAȘUL CLUJ ÎN CONTEXTUL SOCIO-RELIGIOS TRANSILVĂNEAN ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA PÂNĂ LA MAREA UNIRE DE LA 1918

I.1. Evenimente premergătoare creării statului dualist austro-ungar

I.2. Deciziile adoptate în cadrul Dietelor Transilvaniei de la Sibiu (1863-1864) și de la Cluj (1865-1866). Crearea statului austro-ungar

I.3. Reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania și Ungaria

I.4. Mișcarea memorandistă și autoritățile clujene implicate în procesul memorandiștilor

I.5. Primul război mondial

I.6. Marea Unire de la 1918

I.7. Acțiuni ale românilor din comitatul Cluj pentru apărarea națională și confesională

II. ORGANIZAREA ADMINISTRATIV-TERITORIALĂ A COMITATULUI CLUJ

II.1. Preliminarii istorice cu privire la structura comitatelor din Transilvania

II.2. Delimitarea geografică a comitatului Cluj

III. EVOLUȚIA POLITICO - ECONOMICĂ A ORAȘULUI ȘI COMITATULUI CLUJ

III.1. Organizarea politico-administrativă a orașului Cluj între anii 1848-1867

III.2. Schimbările politico-administrative din perioada dualismului austro-ungar între anii 1867-1918

III.3. Dezvoltarea economică a comitatului Cluj în perioada 1864-1918

IV. SITUAȚIA ETNICĂ A ROMÂNILOR ORTODOCȘI DIN COMITATUL CLUJ ÎNTRE 1864-1918

IV.1. Evenimente ce au dus la modificarea indicilor demografici

IV.2. Situația etnică generală a comitatului Cluj în perioada 1864-1918

IV.2.1. Alte etnii importante în comitat

IV.2.2. Locuitorii orașelor și ai târgurilor

IV.2.3. Locuitorii din zona rurală a comitatului

IV.3. Situația comunităților etnice clujene conform recensămintelor realizate în perioada 1850-1910

V. SITUAȚIA CONFESIONALĂ A CREDINCIOȘILOR ORTODOCȘI CLUJENI

V.1. Date statistice confesionale ortodoxe din comitatul Cluj

V.2. Natalitatea, nupțialitatea și mortalitatea din comunitățile ortodoxe clujene în perioada 1864-1918

V.3. Radiografierea vieții familiale ortodoxe clujene

V.3.1. Căsătoria în cadrul familiei ortodoxe

V.3.2. Situații conflictuale și divorțuri în familiile ortodoxe clujene

V.4. Tregeri religioase

VI. PROTOPOPIATE ȘI PROTOPOPI DIN COMITATUL CLUJ ÎN PERIOADA 1864-1918

VI.1. Relația protopopiatelor clujene cu Mitropolia Ortodoxă Română din Transilvania și Ungaria

VI.2. Structura protopopiatelor ortodoxe din comitatul Cluj

VI.2.1. Reorganizarea Protopopiatelor clujene între anii 1874-1880

VI.3. Desființarea Protopopiatelor Clujul de Sus și Secu

VI.3.1. Protopopiatul Clujul de Sus

VI.3.2. Protopopiatul Secului

VI.4. Viața și activitatea protopopilor clujeni

VI.5. Divergențe între protopopii și preoții locali

VI.6. Conferințe preoțești și sinoade protopopești

VII. PREOȚII ORTODOCȘI ȘI VIAȚA PAROHIALĂ DIN COMITATUL CLUJ

VII.1. Alegerea Preoților ortodocși clujeni

VII.2. Situația materială a clerului și a credincioșilor clujeni

VII.2.1. Ajutorul împărătesc

VII.2.2. Obligațiile de stat

VII.2.3. Fondul de pensii

VII.2.4. Averea parohiilor

VII.2.5. Taxe bisericești

VII.2.6. Plata preoților

VII.3. Implicarea politică a clerului

VII.4. Biserici și parohii importante din comitatul Cluj

VII.4.1. Micromonografiile parohiale ortodoxe din comitatul Cluj

VIII. ÎNVĂȚĂMÂNTUL CONFESIONAL ORTODOX CLUJEAN

VIII.1. Legislația austro-ungară aplicată în școlile ortodoxe clujene

VIII.2. Catehizarea tinerilor și a elevilor

VIII.3. Școli confesionale și învățători clujeni

VIII.3.1. Școli confesionale populare

VIII.3.2. Nivelul de alfabetizare în școlile românești ortodoxe

VIII.3.3. Vizitele protopopești la școli

VIII.3.4. Dotarea materială a școlilor și frecvența școlară

VIII.3.5. Statistici ale școlilor populare

VIII.3.6. Construirea de școli noi

VIII.4. Învățători ortodocși clujeni

VIII.4.1. Salarizarea dascălilor

VIII.4.2. Alegerile învățătorilor

VIII.4.3. Comportamentul școlar neadecvat

VIII.5. Conferințele învățătoarești

CONCLUZII

BIBLIOGRAFIE

I. IZVOARE

II. LUCRĂRI ȘI VOLUME DE SPECIALITATE

III. ARTICOLE ȘI STUDII DE SPECIALITATE

IV. RESURSE ONLINE

ANEXE

Anexa 1 - Comunitățile ortodoxe și unite în localitățile comitatului Cluj

Anexa 2 - Comunele bisericești ortodoxe din anul 1894 conform Lexiconului întocmit de Remus Roșca

Anexa 3 – Comunele bisericești din comitatul Cluj în anul 1882

Anexa 4 – Comunele bisericești ortodoxe din comitatul Cluj în anul 1887

Anexa 5 – Comunele bisericești ortodoxe din Comitatul Cluj în anul 1895

Anexa 6 – Comunele bisericești ortodoxe din comitatul Cluj în anul 1900

Anexa 7- Comunele bisericești ortodoxe din comitatul Cluj în anul 1909

Anexa 8 – Comunele bisericești ortodoxe din comitatul Cluj în anul 1918

Anexa 9 - Sigilii parohiale din perioada 1864-1918 (Arhiva Mitropoliei Ardealului)

Anexa 10 – Date statistice referitoare la credincioșii ortodocși din Comitatul Cluj în anul 1868

Anexa 11- Date statistice referitoare la credincioșii ortodocși din Comitatul Cluj în perioada 1878-1880

Anexa 12 - Date statistice referitoare la credincioșii ortodocși din Comitatul Cluj, Protopopiatul Turda în perioada 1888-1889

Anexa 13 - Date statistice referitoare la credincioșii ortodocși din Comitatul Cluj pe anul 1894

Anexa 14 – Preoții Protopopiatului Cluj în perioada 1868-1894

Anexă 15 – Preoții Protopopiatului Secului între anii 1868-1880

Anexă 16 – Preoții Protopopiatului Turda în perioada 1868-1894

Anexa 17 – Preoții Protopopiatului Unguraș între anii 1868-1894

Anexa 18 - Date statistice conform recensămintelor austro-ungare realizate în comitatului Cluj între anii 1869-1910 (populația totală în raport cu numărul românilor și al credincioșilor ortodocși)

Hărți

Index de tabele

- Tabelul 1. Numărul persoanelor migrante din comitatul Cluj între 1899-1914
Tabelul 2. Populația târgurilor și orașelor clujene pe etnii în anul 1900
Tabelul 3. Numărul satelor clujene între anii 1880-1910
Tabelul 4. Populația comitatului Cluj în perioada 1850-1910 conform recensămintelor
Tabelul 5. Numărul populației orașului Cluj pe confesiuni între anii 1850-1910
Tabelul 6. Populația orașelor, târgurilor și comunelor după religie și confesiune în 1900
Tabelul 7. Elevii români ortodocși înscriși la Gimnaziul și Școala normală romano-catolică din Cluj în anii 1863-1864
Tabel 8. Lista preoților din protopopiatul Unguraș care au susținut ore de cateheză în anii 1893-1894
Tabel 9. Numărul persoanelor alfabetizate din protopopiatul Cluj în 1889 și 1894
Tabel 10. Numărul persoanelor alfabetizate din protopopiatul Unguraș în anul 1888.

Index de grafice și fotografii

- Figura 1. Reprezentarea grafică comparativă a evoluției populației din plășile clujene, în anii 1869 și 1910
Figura 2. Evoluția pe confesiuni a populației orașului Cluj între anii 1850-1910
Figura 3. Repartizarea comunităților ortodoxe în plășile Comitatului Cluj între 1880-1900.
Figura 4. Reprezentarea grafică și numerică a credincioșilor ortodocși în plasa Gilău, conform recensămintelor realizate în perioada 1869-1910
Figura 5. Reprezentarea grafică a credincioșilor ortodocși din plasa Hida-Almașu comparativ cu totalul populației, conform recensămintelor din perioada 1869-1910
Figura 6. Reprezentarea grafică a credincioșilor ortodocși din plasa Mociu comparativ cu totalul populației conform recensămintelor din perioada 1869-1910
Figura 7. Reprezentarea grafică a credincioșilor ortodocși din plasa Mociu comparativ cu totalul populației conform recensămintelor din perioada 1869-1910
Figura 8. Reprezentarea grafică a credincioșilor ortodocși din plasa Huedin comparativ cu totalul populației conform recensămintelor din perioada 1869-1910
Figura 9. Protopopul Clujului, Vasile Roșiescu (1851-1888). Piatra funerară
Figura 10. Administratorul protopopesc de Turda, preot în Cojocna, alături de tatăl său în anul 1910. (Arhiva parohiei Cojocna).
Figura 11. Biserica din Bărai construită în anul 1882
Figura 12. Biserica din Cara construită în anul 1908
Figura 13. Biserica parohiei Căianu construită în 1750. (Arhiva Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului)
Figura 14. Biserica parohiei Giurcuța, distrusă în prezent. (Arhiva Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului)
Figura 15. Biserica ortodoxă din Mociu, construită în 1901
Figura 16. Fosta școală confesională din Panic
Figura 17. Biserica din Râșca în anii 1968 (Arhiva Mitropoliei Vadului, Feleacului și Clujului) și 2010

REZUMAT

Dialogul interetnic și interconfesional la nivel local și internațional, manifestă în societatea contemporană o valență imperioasă pentru o dezvoltare constructivă pe baza contextului religios și social actual, dar și pe înțelegerea evenimentelor trecute, pentru a preîntâmpina blocarea comunicării din cauze sau percepții istorice puțin sau fals înțelese. Necesitatea firescului în comunicarea dintre culte, nu înseamnă doar empatie la nevoile duhovnicești și sociale ale celorlalți, ci și găsirea grăirii cu Dumnezeu prin aproapele nostru.

În istoria Transilvaniei, datorită condiționărilor politice care au marcat existența Bisericilor, discursul religios s-a concentrat pe găsirea unor soluții imediate, impuse de condiționările sociale și religioase prezente în acest spațiu pluriconfesional.

Impedimentele survenite în dobândirea independenței naționale, culturale și religioase ale clericilor transilvăneni ortodocși în secolele XIX și XX, au fost similare cu dificultățile înregistrate de Biserica Unită din Transilvania și de alte Biserici naționale din Imperiul austro-ungar. Analizarea situației românilor ortodocși din comitatul și din orașul Cluj, „bastion” al maghiarilor la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1864-1918), relevă imaginea unei Biserici ortodoxe locale ce încerca o relaționare firească cu autoritățile statului și cu instituțiile bisericești române și austro-ungare.

Studiul de față intitulat ***”Viața națională și bisericească a românilor ortodocși din comitatul Cluj între anii 1864 –1918”*** detaliază evenimentele românilor ortodocși începând cu reînființarea Mitropoliei Ortodoxe a românilor din Transilvania și Ungaria până la momentul Unirii din 1918, încercând să răspundă la întrebări precum: „în ce măsură realizarea autonomiei Bisericii ortodoxe transilvănene s-a resimțit la nivel local?” „ce evenimente au influențat viața bisericească clujeană?” sau „ce transformări sociale au avut loc în comitat, care au fost cauzele și efectele lor?” Documentele analizate oferă o imagine obiectivă, fiind acte oficiale ale bisericilor și comunităților locale, înscrisuri ce cuprind inventarieri, liste de cărți, acte de vânzare-cumpărare, dar au și valoare mărturisitoare prin scrisorile de natură personală ale credincioșilor, reliefând starea duhovnicească a unei comunități ce se zbătea în lipsuri materiale și culturale, precum și influențele multiple ce s-au resimțit în această zonă caracterizată de o amplă diversitate din punct de vedere geografic, demografic și religios.

Lipsa autorităților statale românești a impus ca instituțiile bisericești ortodoxe și unite să își asume rolul de formator al națiunii române prin educarea clerului și a învățătorilor, dezvoltarea școlilor confesionale, precum și prin intermedierea discursului intelectualității pentru credincioșii de rând. Această realitate istorică m-a determinat să analizez contextul transilvănean în ansamblul său, cu referire deosebită la schimbările ierarhice și organizatorice ale Bisericii Greco-orientale Ortodoxe din Transilvania. Activitatea protopopilor și preoților clujeni pentru perioada ante-menționată este evidențiată de resursele documentare ale Arhivelor Mitropoliei Ardealului din Sibiu, ale Arhivelor Mitropoliei Clujului și ale Arhivelor Naționale, corelate cu date socio-economice din statisticile vremii și corespondența clericilor purtată cu Episcopia, mai apoi Mitropolia sibiană, folosind instrumentele metodei statistice.

Aria principală de interes a prezentei lucrări se axează pe comunitățile ortodoxe din protopopiatul Cluj și alte comune ortodoxe din comitatul Cluj, afiliate administrativ-religios la protopopiatele Unguraș și Turda. Comunele limitrofe comitatului Cluj, reprezentative din punct de vedere bisericesc, au fost introduse în studiul efectuat, pentru exemplificarea realității socio-economice și a stării de spirit în circumstanța religioasă locală.

Folosind metoda inductivă, bazată pe situațiile consemnate în localitățile clujene cu reprezentare ortodoxă, s-a realizat cadrul istoric care a fost integrat și comparat cu spectrul evenimentelor marcante ce au schimbat structura socio-politică din Transilvania.

Perioada cuprinsă între anii 1864-1918 a reprezentat o schimbare paradigmatică a identității socio-culturale a românilor transilvăneni, fiind semnificativă și relevantă în evoluția lor istorică. Conversia cultural-ideologică din această perioadă s-a reflectat pregnant și sincretic prin modul în care Biserica Ortodoxă Română a fost percepută ca parte integrantă a comunităților sătești și urbane.

Analizarea documentelor și a lucrărilor folosite.

Majoritatea studiilor referitoare la orașul Cluj reliefează importanța semnificativă a acestuia în cultura și viața socială a Transilvaniei de-a lungul timpului¹. Viața religioasă a credincioșilor ortodocși clujeni a fost în cele mai multe rânduri asimilată fie în mișcarea transilvăneană din jurul Mitropolitului Andrei Șaguna, fie în lupta clujeană de emancipare socială și religioasă promovată de *Casina* clujeană și Protopopii uniți locali. În mod evident, activitatea clerului și a credincioșilor români trebuie analizată în contextul Transilvaniei secolelor al XIX-lea și al XX-lea, incluzând și comunitatea ortodoxă, implicată mai puțin în viața orașului Cluj și mai mult în viața cotidiană din satele mărginașe ale comitatului.

O inedită analiză asupra datelor colectate de statisticienii imperiului austro-ungar, având o deosebită valoare documentară, au realizat-o Adam Iosif și Pușcaș Ioan, prin volumele *Izvoare de demografie istorică. Transilvania*, și articolele publicate în volumul ”*Populație și societate*”: *La structure de la population de la Transylvanie du point de vue des recherches hongroises de 1900 et 1910*, și *Considerations sur l'exode de la population de Transylvanie entre 1899 et 1913, basees sur le statistique officielle des emigrations*.

Recensămintele din perioada austro-ungară efectuate de către autoritățile statale transilvănene în perioada 1850-1910 au fost publicate de către Traian Rotariu.² Aceste date au fost punctul de pornire pentru analiza factorilor sociali, etnici și confesionali, care împreună cu *Șematismele Bisericii Ortodoxe din Transilvania, Protocoalele sufletelor și Protocoalele școlare* aflate la Arhiva Mitropoliei Ardealului de la Sibiu evidențiază dezvoltarea cultural-economică, dar mai ales religioasă, a populației clujene.

Implicarea politică a preoților și a credincioșilor ortodocși în modificarea statutului românilor, de la stadiul de iobagi la cetățeani cu drepturi depline, capabili să-și decidă propria soartă din punct de vedere cultural, religios și economic, se afirmă în apariții editoriale începând cu anul 1904, prin *Cartea de aur sau luptele politico-naționale ale românilor* a lui Teodor Păcățianu, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1848-1918* publicată sub coordonarea profesorului Simion Retegan, fiind susținută de articole precum *Clerici și intelectuali laici între confesiune și națiune în Transilvania anulului 1852* a Luminiței Murgescu,

¹ Lista integrală a lucrărilor și documentelor folosite se găsește în capitolul *Bibliografie*.

² *Recensământul din 1857, Recensământul din 1880, Recensământul din 1900, Recensământul din 1910* publicate de Editura Staff și Presa Universitară Clujeană în perioada 1996-2006.

sau *Contribuția Bisericii Ortodoxe Române la formarea elitelor românești din Transilvania* a părintelui profesor Ioan Vasile Leb.

Abordarea aspectului religios în istoria comunităților secolului al XIX-lea și al XX-lea au fost puțin reliefate în perioada comunistă, însă cunoașterea economică și socială specifică zonei clujene s-a realizat de către academicianul Ștefan Pascu în *Istoria Clujului* și de către istoricul Bodea Gheorghe Cluj. *Pagini de istorie revoluționară, 1848-1971*.

Lucrările generale care au tratat subiecte cu privire la viața socio-culturală clujeană, sunt volumele *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările române. C. Transilvania* apărute la Editura Academiei în anii 1980, și *Îndrumător în Arhivele Statului județului Cluj*, sau *Izvoare de demografie istorică. Transilvania* și volumul de referate *Populație și Societate* s-au mărginit la o prezentare sumară cu privire la sentimentul religios ce mișca conștiințele cetățenilor din acea perioadă, accentuându-se elementele socio-culturale ce au dus la Marea Unire din 1918.

Lucrările apărute la editurile bisericești în secolului al XX-lea *Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului*, lucrarea *Biserica din Deal, a lui Florea Mureșan*, cu privire la Biserica Ortodoxă la nivel local, dar și cartea profesorului dr. Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului, 1867-1918* sunt publicații de referință pentru comunitatea religioasă ortodoxă prezentată în evoluția sa pe parcursul perioadei de studiu, atât prin acțiunile socio-politice întreprinse, cât și prin edificiile religioase realizate de credincioși pentru bunăstarea Bisericii lor.

Cercetări cu privire la situația generală din Transilvania au fost publicate de-a lungul timpului, printre care de real folos s-au evidențiat lucrările publicate înainte de 1989, cum ar fi cartea lui Ștefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, alături de colecția monumentală de documente în 10 volume despre pașii ce au condus spre Unire, *1918 la români. Documente istorice*, precum și lucrări promoțoare a noii perspective obiective de cercetare: *Studii privind mișcarea națională a românilor din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, și *Antecedentele dualismului austro-ungar și mișcarea națională a românilor din Transilvania 1848-1867*, scrise de către profesorul Dumitru Suci, lucrarea impozantă *Istoria României. Transilvania*, publicată de către Fundația culturală G. Barițiu, alături de Simeon Retegan, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918*.

Contextul religios din Transilvania în raport cu influența exercitată de Mitropolitul Andrei Șaguna în dezvoltarea și îmbunătățirea vieții ortodocșilor ardeleni, au fost tematici minuțios contextualizate sub semnătura lui Paul Brusanowski, în publicațiile *Învățământul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918, între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*, respectiv *Reforma Constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*.

O activitate deosebit de prețioasă din punct de vedere documentar cu privire la modul de comunicare a abordărilor pe care Mitropolitul Șaguna le-a dorit aplicate în protopopiate și eparhii o depun profesorii Nicolae Bocșan și Ioan Vasile Leb în volumele editate sub titlul *Andrei Șaguna. Corespondența*³. Profesorul Mircea Păcurariu, prin *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului, 1867-1918* argumentează sintetic modul tensionat de relaționare al autorităților austro-ungare față de solicitările instituțiilor bisericești din Transilvania.

Doleanțele credincioșilor ortodocși cu privire la situația școlară din comitatul Cluj, sunt prezentate de către Valeria Soroștineanu în lucrarea *Școala confesională românească din Arhiepiscopia ortodoxă a Transilvaniei (1899-1916)*, și în sinteza profesorului Dumitru Suci, *Date privind situația politică și confesional-școlară a românilor din Transilvania în prima decadă a dualismului*.

Există monografiile realizate la nivelul comunităților sătești, fără însă a exista o lucrare care să le înglobeze. Aspectele relevate de aceste lucrări îmbină viața cotidiană a credinciosului ortodox sau unit cu implicarea lui în marile evenimente ce au avut loc în zonă. Se pot aminti monografiile realizate de Dacian But-Căpușan, *Luna de Sus*, monografie istorică, Roxana Oprescu, *Reconstituirea familiei din Așchileul Mare în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, Adriana Florica Munteanu, *Considerații privind problema familiei și a structurii ei de-a lungul secolului al XIX-lea în satele Gilău și Alunișu*.

Lucrări monografice cu o adevărată valoare documentară au fost realizate în special în ultimul deceniu: *Două sate din Transilvania: Dângăul-Mic și Dângăul-Mare. Monografie*, de Andrei Nicolae Gocan; Vladimir Cinezan a publicat *Comuna Apahida: studiu monografic*,

³ Pentru zona geografică a comitatului Cluj, de real folos este volumul III, publicat în 2009, la Presa Universitară Clujeană, care are un capitol ce se referă la corespondența protopopului Petru Roșca al Ungurașului cu Mitropolitul ortodox transilvănean.

Hădărean, Gavrilă, *Boju: studiu monografic*, Vasile Lechințan, *Călățele - studiu monografic*, Pop Lăcrămioara Florentina, *Frata, studiu monografic*, Adrian Țion și Vasile Lechințan, *Finișel – un sat românesc din Ardeal*, Pop Grigor, *Mănăstireni și Mănăsturu Românesc: satul sufletului meu*, Nicolae Șteiu și Ioan Mariș – *Mărișel, file de geografie, istorie și folclor*, Ioan Lungu – *Valea Drăganului – trecut și prezent*, Simion Abraham, *Monografia Satului Chinteni*, Alexandru Simon, *Feleacul (1367-1587)*, Gânscă Gicu și Pop Grigor au coordonat o operă minuțios alcătuită cu privire la localitățile Mănăstireni și Mănăsturu Românesc, care au beneficiat de resursele financiare în urma publicării volumului pentru refacerea edificiilor bisericești.⁴ Informațiile acestor lucrări, extrem de valoroase, nu au fost reluate în studiul de față, ci s-au menționat doar în note sau în micro-monografiile ca informații suplimentare celor furnizate de studiile prezentate anterior.

Structura Tezei

Lucrarea de față își propune cercetarea vieții religioase și naționale a credincioșilor ortodocși din comitatul Cluj în contextul schimbărilor politico-sociale europene care au avut răsunet la nivel local, dar și relația interpersonală dintre cler și laici.

Primul capitol al lucrării ***”Comitatul și orașul Cluj în contextul socio-religios transilvănean din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până la Marea Unire de la 1918”*** analizează impactul pe care evenimentele politico-economice le-au avut asupra comunităților, pornind de la primele luări de poziție din partea intelectualilor români după revoluția de la 1848 de a-și exprima nevoia de independență socială și politică ca reacție la aceste schimbări. Acest demers a fost realizat în preajma deciziei împărătești de a acorda Bisericii Ortodoxe din Transilvania dreptul la autonomie și la înființarea Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania și Ungaria sub părinteasca grijă a Mitropolitului Andrei Șaguna.

Tema de cercetare propusă a fost integrată în evenimentele majore transilvănene care au schimbat înfățișarea comitatului Cluj din punct de vedere socio-economic până la Marea Unire. Deciziile adoptate de Dietele transilvănene, deșteptarea socială dar mai ales ființa națională promovată de Revoluția pașoptistă și mișcarea memorandistă, au afectat deciziile instituționale

⁴ Gânscă, Gicu, Pop, Grigor, *Mănăstireni și Mănăsturu Românesc, satul sufletului meu*, Editura Studia, Cluj-Napoca, 2005.

bisericești transilvănene prin reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române din Transilvania și creșterea edificiilor de cult la nivel local în comitatul de pe Someșul Mic. Prin implicarea directă a clerului și deopotrivă a credincioșilor ortodocși în aceste evenimente, s-a dovedit existența unei strânse legături între vectorii naționali români, persoane care au crezut în redescoperirea sub o singură graniță a vorbitorilor de aceeași origine, limbă și tradiții, motivații ce au contribuit la implicarea fără de tăgadă în realizarea Marii Uniri.

Lupta politică a românilor din 1892-1894, prin Memorandul semnat de intelectualii uniți și ortodocși transilvăneni, s-a încheiat la Cluj prin procesul organizat contra semnatarilor petiției, fapt care a dus la încarcerarea conducătorilor Partidului Național Român și la răcirea relațiilor dintre români și casa de Habsburg, considerată până atunci o aliată contra încercărilor de maghiarizare ale parlamentului de la Budapesta.

Primul război mondial, urmat de Unirea de la 1918 a adus un val de sărăcie morală și materială în rândul românilor care au îndurat greu cei patru ani de război în care tinerii cu putere de muncă a fost recrutați iar preoții erau fie acuzați de colaborare cu forțele române, fie considerați de credincioși colaboratori ai maghiarilor, ceea ce a provocat o tensiune ce a izbucnit violent la nivel local la finele războiului.

Evenimentele Unirii de la Alba Iulia și ale Mișcării memorandiste nu au fost detaliate în lucrarea de față deoarece subiectul este extrem de vast, existând deja o colecție importantă de cărți, articole și lucrări științifice⁵ care abordează aceste teme și implicațiile ce le-au avut asupra românilor transilvăneni, respectiv clujeni.

Organizarea administrativă, politică și economică a comitatului Cluj între anii 1864-1918 este studiată în capitolul al II-lea cu referire la delimitarea geografică a comitatului Cluj și modificările care s-au făcut de-a lungul timpului acestei structuri și a subdiviziunilor sale, precum și impactul pe care aceste modificări le-au avut la nivelul comunităților sătești.

Analizarea structurii administrativ-teritoriale a comitatului Cluj a fost imperios necesară deoarece a relevat diferențe economice, sociale, etnice și culturale între cele două zone principale ale Clujului numite ”Clujul de Jos” și ”Clujul de Sus”, distincție ce s-a manifestat pe tot parcursul secolelor XIX și XX.

⁵ Spicuim doar câteva titluri importante: N. Bocșan, *Memorandul (1892-1894)*, I. Clopoțel, *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*, Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, G. Neamțu, *Procese politice de presă antiromânești din epoca dualismului (1868-1890)*.

Având zonele geografice și administrative ale comitatului delimitate, prin structurile locale s-a realizat o analiză amănunțită asupra evoluției politice și economice.

Implicarea forurilor de conducere din comitatul Cluj s-a manifestat printr-o atitudine retrogradă la adresa românilor din regiune, care nu au reușit să se impună în administrația locală sau în justiție. Puterea administrativă și politică a comitatului și a orașului Cluj era dominată de maghiari, în special de nobili în zona rurală și de burghezi în cele două orașe. În mediul urban, datorită înlesnirilor legislative și a schimbărilor sociale survenite, burghezii ajung la o putere decizională crescândă în aparatul de conducere.

Băncile românești au fost esențiale pentru dezvoltarea economică locală prin îmbunătățirea antreprenoriatelor. Asociațiile culturale românești propuneau proiecte viabile de întărire a puterii economice a românilor, deziderate care nu au fost suficiente pentru accesarea în rândul marilor proprietari locali.

În capitolul al III-lea **”Evoluția politică și economică a orașului și comitatului Cluj”** s-au analizat structurile politice și administrative ale comitatului și influența acestora în dezvoltarea economică și socială a comitatului. S-a remarcat în special dezvoltarea industrială a orașului Cluj și mobilitatea locuitorilor de la sate prin integrarea lor în fabrici și activități comerciale, bazate pe informațiile oferite de studiile realizate în special de către Ștefan Pascu și Gheorghe Bodea.

Evoluția etnică a comitatului Cluj analizată în capitolul al IV-lea, **”Situția etnică a românilor ortodocși din comitatul Cluj între anii 1864-1918”**, pornește de la evenimentele socio-politice și economice ce au dus la modificarea indicilor demografici, cu referire îndeosebi la epidemiile ce au izbucnit în această perioadă, rolul familiei în cadrul societății moderne, pentru o mai bună contextualizare a recensămintelor realizate în perioada 1850-1910 și a situației comunităților etnice. Diferențele socio-economice, dar și culturale, dintre locuitorii orașelor și sătenii din zonele rurale au dus la o dezvoltare distinctă a acestor comunități, lucru reliefat în acest capitol.

Cifrele statistice sunt bazate pe recensămintele publicate în limba română de către Traian Rotariu și cele în limba maghiară publicate de Varga Árpád. Acestea au reprezentat sistemul de referință pentru analizarea situației religioase și etnice a comitatului clujean din punct de vedere statistic. Cu toate acestea, s-au luat în considerare și studiile pertinente realizate sau coordonate

de către Ioan Bolovan, ce oferă imaginea socială și demografică zonală, bazată pe recensămintele maghiare din Arhiva Statului Maghiar de la Budapesta, în care unele cifre diferă de cele prezentate în recensămintele recent publicate, adăugând informații ale vieții sociale. Datele convergente sau divergente cu cele publicate de către Egyed Akos în *Date în legătură cu dezvoltarea industriei mari pe teritoriul regiunii Cluj în a doua jumătate a secolului XIX* au fost menționate și comparate pentru realizarea unei imagini edificatoare.

Situația demografică religioasă s-a bazat atât pe recensăminte, cât și pe datele furnizate de documentele găsite în Arhiva Mitropoliei Ardealului de la Sibiu, ele completându-se reciproc.

Evenimentele zguduitoare ce au devastat comunitățile: epidemii, secete, războaie ori revolte, au marcat negativ evoluția comunităților clujene în general și a celor românești în special, așa cum au evidențiat recensămintele austro-ungare.

Acțiunile statului au influențat situația etnică din comitatul Cluj, de aceea, implicit s-a acordat o atenție deosebită indicilor demografici care au demonstrat statistic, dincolo de subiectivismul statului sau al naționalităților, tabloul etnic pe plăși al românilor ortodocși sau a modificărilor survenite în urma acțiunilor naționale promovate prin Biserică, dar și limitările cauzate de o legislație naționalistă părtinitoare.

Posibila pierdere a identității naționale a credincioșilor din zona Clujului a condus la acțiuni întreprinse de către despărțămintele locale ale Asociației culturale ASTRA pentru culturalizarea românilor din zona rurală și menținerea identității românești a tinerilor veniți la studii în zonele urbane, prin broșuri, evenimente sociale, prelegeri educative, înființare de fonduri de întrajutorare, biblioteci sătești și bănci românești.

Un alt aspect cu referire la locuitorii comitatului Cluj, este legat de problematica confesională, surprinsă în capitolul al V-lea, "**Situația confesională a credincioșilor ortodocși clujeni**", așa cum reiese din datele furnizate de recensămintele autorităților austro-ungare și de protocoalele bisericești ortodoxe, punându-se accent asupra neconcordanțelor dintre ele, pentru a creiona obiectiv modul de relaționare a evenimentelor principale ale vieții, în raport cu Sfintele Taine ale Bisericii Ortodoxe Române. Trecând dincolo de statistici, sunt analizate comparativ comunitățile românești ortodoxe, greco-catolice și a altor confesiuni din comitat și evoluția acestora în orașe, târguri și sate, în special a importanței pe care sentimentul religios l-a avut în conturarea familiei ortodoxe din această zonă. Acest capitol continuă cu examinarea vieții

familiale a comunităților ortodoxe din comitat și a acțiunile realizate de preoți și protopopi la nivel local pentru îmbunătățirea morală și spirituală a credincioșilor.

S-a demonstrat faptul că, în ciuda încercării statului austro-ungar de a înstrăina credincioșii de Biserica lor milenară, mireni au rămas fideli Sfintelor Taine: Botezul, Cununia, Maslul și ierurgia înmormântării.

Tranziția economică a societății a generat înregistrarea civilă a căsătoriilor, condiție impusă de către statul austro-ungar pentru a deține o evidență centralizată a populației, bazată pe un sistem comun, fapt ce a avut drept consecință creșterea numărului de cupluri ce nu apăreau ca fiind căsătorite în documentele parohiilor, precum și o creștere a numărului de copii considerați nelegitimi, în special în comunitățile izolate.

Actele pe care o parohie era obligată să le aibă la sfârșitul secolului al XIX-lea ajutau atât administrația bisericească, cât și pe cea statală în a observa evoluția comunității. De asemenea, se evitau în acest fel abuzurile din partea preoților sau episcopilor. Inventariile făcute la moartea sau la numirea unui preot în parohie demonstrează faptul că existau protocoale începând cu anul 1819, astfel: *Protocolul botezaților*, *Protocolul cununaților*, *Protocolul morților*, *Protocolul buneii-învoiri (logodnei)*, *Protocol de esebite (ieșiri)*, *Protocol de intrări a documentelor*, *Jurnal de cassă* (situația financiară), *Protocoale ale sinoadelor arhidiecezane*, acte de arhivă ce cuprindeau corespondența, precum și sigiliul parohial din aramă cu litere chirilice sau latine.⁶

Pentru studiul obiectiv al vieții românilor ortodocși din comitatul Cluj s-au folosit informațiile obținute din *Calendarele Mitropoliei*, *Conscripțiile "sufletelor"*, *Conscripțiile școlare*, *Protocoalele matriculare*, care până în anul 1895 au funcționat ca unice documente de stare civilă, *Inventarele de bunuri* (care se raportau și la structura populației locale), precum și evidențele asociate taxelor parohiale sau ale buneii învoiri. De real folos au fost documentele și scrisorile trimise de protopopii, clerul și credincioșii din zona Clujului către Consistoriul sibian, aflate în Arhiva Mitropoliei Ardealului, mai ales cele din perioada 1850-1918. Analiza manuscriselor oferă o amplă perspectivă susținută de argumentația necesară înțelegerii provocărilor cu care credincioșii și preoții s-au confruntat în această perioadă. De remarcat este faptul că multe dintre sursele inițiale s-au distrus în timp, de exemplu extrasele și protocoalele sufletelor și a botezării au ars în timpul revoluției din 1848 sau au dispărut din arhivă.

⁶ Arhivele Mitropoliei Ardealului din Sibiu, *Documente 1895*, secțiunea III, Nr. 489.

Capitolul al VI-lea dezvoltă contextul politico-social și religios al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea ca punct de trecere spre analiza detaliată și specifică a vieții sociale și materiale a Bisericii Ortodoxe clujene locale cu referire la relațiile pe care protopopiatele clujene le-au întreținut cu Mitropolia Ortodoxă din Transilvania de la Sibiu.

Unii protopopi au păstrat o mai bună legătură cu autoritățile sibiene, cum au fost protopopii Simeon Pop Moldovan al Turdei sau Tulliu Roșescu al Clujului. Protopopii din familia Roșca, care au fost îndrumătorii tractului Unguraș pe întreaga perioadă analizată, au demonstrat multă grijă duhovnicească față de cei păstoriți, mai ales după adoptarea legilor școlare care au dus la scăderea numărului de școli confesionale ortodoxe în zona Clujului.

Structura protopopiatelor din zona Clujului este explorată în acest capitol, urmărindu-se evoluția lor din punct de vedere numeric, organizațional și funcțional, incluzând aspecte externe și interne care au dus la restrângerea numerică a protopopiatelor pe parcursul perioadei cercetate. Rolul protopopilor clujeni în dezvoltarea simțământului religios și moral a credincioșilor, dar și implicarea lor în organizarea conferințelor protopopești sunt elemente-cheie ce au necesitat o strictă cercetare pentru a evidenția legătura dintre cler și credincioși într-o zonă ortodoxă minoritară.

Schimbările pozitive survenite pe plan național nu au fost dublate de o evoluție pozitivă a protopopiatelor ortodoxe clujene, care, din cauza reducerii numărului de parohii și a creșterii filiilor, în genere din motive financiare, au suferit o reducere numerică prin desființarea protopopiatelor Clujul de Sus și Secu. Documentele prezintă o situație răvășitoare cu privire la statutul preoților și învățătorilor ortodocși ce își desfășurau activitatea în cele trei tracturi principale din comitatul Cluj: Cluj, Unguraș⁷ și parțial Turda. Până în anul 1868 existau două protopopiate cu titulatura "Cluj": Clujul de Jos, cu sediul în oraș, și Tractul Clujul de Sus, cu scaunul protopopesesc în Călata Mare. Protopopiatul Secului cu sediul în Sic, se desființează după reorganizarea protopopiatelor începând cu anul 1881, datorită diminuării numărului de credincioși. De remarcat este faptul că lipsa protopopiatului român ortodox a fost un factor determinant ce a condus la maghiarizarea masivă a zonei la începutul secolului XX.

⁷ Numele de *Protopopiatul Unguraș* provine de la localitatea Unguraș (*Alsóegregy*), care actualmente se numește Românași din județul Sălaj, și nu la actuala localitatea Unguraș (*Bálványosváralja*) din partea de est a județului Cluj.

A doua componentă a clerului ortodox, preoții locali, modul de alegere a acestora, educația pe care au primit-o, precum și comportamentul lor în viața parohială și politică a vremii, au fost cercetate în capitolul al VII-lea, **”Preoții ortodocși și viața parohială clujeană”**. Au fost de asemenea tratate și subiecte mai delicate - divergențele dintre preoți și protopopi sau abaterile comportamentale aduse în atenția Mitropoliei sibiene.

În paralel, starea materială a clerului clujean și a credincioșilor a fost explorată cu referire la averea parohiilor și apelarea în mod repetat la ajutorul de stat în contextul impunerii de către autorități a unor salarii greu de colectat din partea preoților de la comunitățile paupere pe care le păstureau. Deoarece averile parohiale erau restrânse, în condițiile în care bugetul bisericesc local trebuia să susțină asigurările clădirilor, refacerea edificiilor, plata impozitelor pe terenuri, o parte din parohiile clujene au vândut pământul sau au renunțat la dreptul de morărit. Micromonografiile parohiale, cu o trecere în revistă a preoților slujitori, a lăcașului de cult și a evenimentelor principale din localitate, au fost incluse schematic, accentuându-se specificitatea edificiilor și a tradițiilor locale. În ciuda cercetărilor întreprinse, nu s-au putut realiza biografii amănunțite ale clerului ce activa în aceste protopopiate, datele obținute fiind de cele mai multe ori fragmentare. Lăcașurile de cult din lemn sau piatră ce fuseseră ridicate în principal în secolul al XVIII-lea, au reușit în mică măsură să fie restaurate, iar construcția de noi biserici a fost sporadică în comitatul Cluj, neexistând o implicare reală a statului în dezvoltarea religioasă sau morală a poporului român.

Este necesară studierea în amănunt a arhivelor existente în parohiile fostului comitat Cluj, pentru a avea o imagine exhaustivă asupra acestui subiect și a contextului ce a premers schimbările social-religioase din zonă, demers științific vast ce depășește cadrul studiului de față.

S-a putut concluziona că misiunea Bisericii s-a manifestat în această perioadă pe multiple niveluri: social, cultural, educațional, național, fără a-și uita menirea acordată de Iisus Hristos și anume aceea de vesti voia lui Dumnezeu și a-i îndruma pe credincioși spre mântuire.

Situația învățământului confesional ortodox din comitatul Cluj este tema capitolului al VIII-lea care expune întâi legislația austro-ungară aplicată în școlile clujene, fapt ce a adus prejudicii elevilor români prin închiderea unor școli confesionale și maghiarizarea copiilor veniți la școlile superioare din Cluj. Acești tineri continuau catehizarea în cadrul parohiei

ortodoxe clujene cu toate că se confruntau cu lipsa de manuale, necunoașterea limbii române și o dotare materială deficitară, încât predarea scrisului și cititului în limba română va reveni informal preoților și cateheților.

Un alt subcapitol important tratează școlile confesionale populare, cu preponderență dotarea, salarizarea și educația primită de elevi în circumstanțele legislative ale vremii în care lipsa de dascăli calificați era o problemă acutizată în fiecare an, fără a se găsi soluții de durată.

Legislația școlară strictă, impusă de către Guvernul austro-ungar, a impus refacerea edificiilor școlare sau, după caz, extinderea sălilor de clasă. Comitetele parohiale au achiziționat cărți de cult și manuale școlare, nereușind să acopere însă în totalitate nevoile școlare sau a serviciilor religioase. Aspectele materiale au fost mai puțin problematice decât angajarea de dascăli bine calificați, dornici să fie angajați cu o salarizare minimală de către o comunitate motivată să trimită copiii la școlile de stat răspândite în comitat.

Înscrierea elevilor din mediul rural în nou-înființatele școli de stat avut un impact major în reducerea numărului de școli confesionale ortodoxe. La sfârșitul Primului război mondial, Protopopiatul Cluj avea doar opt școli confesionale active, patru școli funcționau în cele 10 comune clujene ale tractului Unguraș, iar școlile din cele trei comune clujene din protopopiatul Turda fuseseră închise la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Singurele măsuri eficiente propuse de Arhiepiscopia sibiană, respectiv de către protopopi, s-au obținut prin organizarea de conferințe învățătoarești și vizite ale protopopilor la școlile confesionale din comitat. De o semnificativă importanță pentru conturarea aspectelor educaționale este colaborarea dintre preot și învățător, evaluată pe tot parcursul acestui capitol.

Activitatea intelectualilor români de promovare a valorilor spirituale tradiționale și ale patrimoniului cultural național s-a desfășurat în condiții improprii, educația confesională ortodoxă, alături de cea unită, reprezentând elementul românesc clujean în sistemul educațional transilvănean.

Anexele lucrării prezintă date detaliate despre satele care aparțineau comitatului Cluj, prezentând numeric și procentual evoluția comunității ortodoxe, nivelul de alfabetizare precum și calificarea preoților ortodocși.

Elementele constitutive ale acestei lucrări denotă o situație conflictuală într-o zonă marcată de atitudinea statului față de comunitățile românești, din dorința de incluziune a acestora

în orânduirea maghiară din Imperiul austro-ungar. Acțiunile inițiate de cler și credincioși prin Biserică, Școală și implicare politică, au reușit în mare parte să stăvilească multitudinea deciziilor legislative care anihilau elementul românesc.

Forța de rezistență a comunităților ortodoxe din comitatul Cluj este în fapt principala temă a acestei lucrări, deoarece în pofida tendințelor de maghiarizare a copiilor prin școala de stat și a lipsurilor materiale de a-și putea asigura propriul preot sau învățător, credincioșii dreptmăritori au reușit să supraviețuiască până la realizarea Unirii cu România din anul 1918, când idealurile lor de veacuri și-au găsit răspunsul.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. IZVOARE

A. MANUSCRISE ȘI DOCUMENTE ARHIVISTICE

Arhiva Mitropoliei Ardealului, Sibiu

Actele Soborului Bisericei ortodoxe răsăritene din Ardeal din anul 1850.

Conspecte școlare pe anii 1879-1880, volumele I- IV.

Fond bisericesc, Documente pe anii 1864-1918.

Fond școlar, Documente pe anii 1864-1918.

Protocolul Parohiilor pe anul 1880.

Protocolul Parohiilor pe anul 1889.

Protocolul Parohiilor pe anul 1894.

Fondul Actelor Consistoriului Arhidiecezan pe anul 1850.

Fondul Actelor Consistoriului Arhidiecezan pe anul 1851.

Protocoalele sufletelor pe anul 1879.

Protocolul Parohiilor pe anul 1868.

Repertoarul actelor consistoriului greco-oriental arhidiecezan din Sibiu, 1903.

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj,

Fond Academia Agricolă din Cluj, Registre matricole școlare 1869-1909.

Fond Alexandru Șterca Suluțiu.

Fond Banca Economul. Registrul cu procese verbale ale Direcțiunii, Volumul I, II, 1885-1906.

Fond Episcopia Greco-catolică Cluj-Gherla 149. Conspect peste averile bisericilor din dieceza Gherlei 1912, nr. 439.

Fond Ioan Antonelli.

Fond Registre parohiale de stare civilă.

Fond Timotei Cipariu, nr. 1724.

Fondul Episcopia Greco-catolică de Gherla, Arătarea tabelară a preoților pe anul 1908- 1909.

Protocolul ședințelor capitulare 8.08.1912- 80.10.1913.

Arhiva Parohiei ortodoxe Cojocna

Condica Parohiei, manuscris de Teodor Ciortea în 1903.

Documente pe anii 1878-1918.

Moldovan, Vasile, *Parohia Ortodoxă Română din Cojocna*, Schiță monografică (manuscris).

Biblioteca Mitropoliei Ardealului, Sibiu

Protocoalele parohiilor pe anul 1880, nr. inv. 788.

Protocoalele parohiilor pe anul 1889, nr. inv. 797.

Protocoalele parohiilor pe anul 1894, nr. înv. 802.

Protocoalele sufletelor pe anul 1879, nr inv. 78.

Protocolul parohiilor pe anul 1868, nr inv. 777.

B. DOCUMENTE EDITE

Actele Sinodului Bisericii greco-răsăritene în Ardeal din anul 1864, Sibiu, Tipografia diecesană, 1864

Actele Soborului Bisericii ortodoxe răsăritene din Ardeal din anul 1850, Biblioteca Mitropoliei Ardealului, Sibiu.

Analele Asociațiunii pentru Literatura română și cultura poporului român, nr. 3, mai-iunie, 1906.

Analele Asociațiunii pentru Literatura română și cultura poporului român, nr.4, iulie-august, 1905.

Arhivele Statului Cluj, *Documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania (1881-1891)*, București, Editura Viitorul Românesc.

Calendariu pe anul dela Christos 1911 nr. 1690 anul 1911, Biblioteca Mitropoliei Ardealului, Sibiu.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1882, întocmit dupa gradurile si clima Ungariei si a României, anul al treideci și unulea, anul 1882, Biblioteca Mitropoliei Ardealului, Sibiu.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1882, întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României, anul al treideci și unulea, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1882.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1900, întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1882.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1909, întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1882.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1911 întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1882.

Calendariu pe anul comun dela Christos 1918, întocmit după gradurile și clima Ungariei și a României, Tipografia Arhidiecezană, Sibiu, 1882.

PASCU, Ștefan, CHERESTEȘIU, Victor (coord.), *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările române. C. Transilvania*, vol. II, București, Editura Academiei, 1979.

***, *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările române. C. Transilvania*, vol III, București, Editura Academiei, 1982.

***(ARIMIA, Vasile, ARDELEANU Ion, BOTORAN Constantin), *Cartea neamului. Marea Unire din 1918. Documente istorice*, Editura Globus, București, 1993.

***, *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările române. C. Transilvania*, vol. VI, București, Editura Academiei, 1998.

***, *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria*, Institutul Tipografic, 1892, Sibiu.

POPESCU-PUȚURI Ion, PASCU Ștefan (coord), *1918 la români. Documentele Unirii*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, vol. VII-X.

Protocolul Congresului național bisericesc al Bisericii române greco-rasaritene, 1868, Sibiu, Tipografia arhidiecezană.

Protocolul Congresului Național Bisericesc ordinar al Mitropoliei românilor greco-orientali din Ungaria și Transilvania din 1909, Sibiu, 1909.

Protocolul Congresului Național Bisericesc ordinar al Mitropoliei românilor Greco-orientali din Ungaria și Transilvania din 1909, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1909.

Protocolul Congresului Național Bisericesc român de religiunea greco-răsăriteană, conchiamatu în Sibiu pe 16/28 septembrie 1868, Sibiu, Tipografia arhidiecasană, 1868.

Protocolul Sinodului ordinar și extraordinar al Arhidiecezei greco-orientale române, Sibiu, 1906.

PUȘCARIU Ilarion, *Metropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania. Studiu istoric despre reînființarea metropoliei, dimpreună cu o colecție de acte, Sibiu, Tiparul Tipografiei Archidiececane, 1900.*

Regulamentul pentru organizarea provisorie a învățământului în Mitropolia ortodoxă română din Ungaria și Transilvania, Editura Mitropoliei, Sibiu, 1879.

Regulamentul pentru parohii în provincia metropolitană a Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria și Transilvania, Editura Mitropoliei, Sibiu, 1879.

RETEGAN, Simion (coordinator), *Mișcarea națională a romanilor din Transilvania între 1849-1918. Documente, vol.I (1849-1851), București, Fundația culturală română, 1996.*

RETEGAN, Simion (coordinator), *Mișcarea națională a romanilor din Transilvania între 1849-1918. Documente, vol.II (1851-1859), București, Editura Academiei Române, 2004.*

Revista *Familia*, Oradea, nr. 19, anul 37, 13/26 mai 1901.

Revista *Familia*, Oradea, nr.49, anul XXV, 3 /15 decembrie 1889.

Revista *Noi*, anul I, nr. 5, 15 octombrie 1913.

Revista *Unirea*, vol.13, nr.31, 1 august 1903.

Revista *Unirea*, vol.5, 23 februarie 1895.

ROTARIU Traian (coord.), *Recensământul din 1900, Transilvania, București, Editura Staff, 1999.*

ROTARIU, Traian (coord), *Recensământul agricol din 1895. Transilvania, volumul I-II, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2003.*

ROTARIU, Traian (coordonator), *Recensământul din 1850. Transilvania, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1993.*

ROTARIU, Traian *Recensământul din 1910*, Editura Staff, vol 1, 2, Cluj, 2006, Presa Universitară Clujeană.

ROTARIU, Traian, *Recensământul din 1857*, București, Editura Staff, 1996.

ROTARIU, Traian (coord.), *Recensământul din 1857. Transilvania*, Ediția a II-a, Editura

Staff, 1997.

ROTARIU, Traian, *Recensământul din 1880 din Transilvania*, București, Editura Staff, 1997.

ROTARIU, Traian, *Recensământul din 1910*, Editura Staff, vol I-II, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2006.

Statutul organic al Bisericii ortodoxe române din Ungaria și Transilvania, Sibiu, Tipografia Arhidiecezei, 1868.

Statutul Organic al Bisericii greco-orientale române din Ungaria și Transilvania cu supliment, Sibiu, Biblioteca Mitropoliei Ardealului, 1881.

Șematismul Bisericii ortodoxe-orientale române din Ungaria și Transilvania pe anul 1887, Sibiu, Tipografia arhiedecezană.

Ziarul *Kolozsvári Hirlap (Ziarul de Cluj)*, anul XIX, nr. 284, 3 decembrie 1918.

Ziarul *Telegraful Român*, anul LV (55), nr. 75 din 10/23 iulie 1907, nr. 76 din 12/25 iulie 1907.

Ziarul *Telegraful român*, nr. 101, anul XII, Sibiu, 24 dec.1864/5 ian. 1865.

Ziarul *Telegraful Român*, nr. 11/ 1875.

Ziarul *Telegraful Român*, nr. 12/ 1875.

Ziarul *Telegraful Român*, nr. 43/ 1915.

Ziarul *Telegraful Român*, nr. 63/ 1917.

Ziarul *Telegraful Român*, nr.18, 3-15 martie 1877.

Ziarul *Telegraful Român*, Sibiu, nr. 25/1873.

Ziarul *Telegraful Român*, Sibiu, nr. 59/1917.

Ziarul *Ujság*, anul XX, nr. 279, 30 noiembrie 1918.

II. LUCRĂRI ȘI VOLUME DE SPECIALITATE

ADAM, Iosif, PUȘCAȘ Ioan, *Izvoare de demografie istorică. Transilvania*, vol. II, (secolul al XIX-lea -1914), Bucuresti, Editura Academică, 1987.

BARIȚIU, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol.3, , Sibiu, Tipografia W.Krafft, 1891.

- BARIȚIU, George, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. II, ediția a II-a, Brașov, Inspectoratul pentru Cultură Brașov, 1993.
- BOCȘAN, Nicolae, POP, Ioan-Aurel, LUMPERDEAN Ioan, *Etnie și confesiune în Transilvania. Secolele XIII-XIX*, Fundația Cele Trei Crișuri, Oradea, 1994.
- BOCȘAN, Nicolae și colectiv, *Memorandul (1892-1894)*, București, Editura Progresul Românesc, 1994.
- BOCȘAN, Nicolae, LEB Ioan-Vasile, GÂRDAN Gabriel-Viorel, *Andrei Șaguna. Corespondență*. Vol. III, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2009.
- BODEA, Gheorghe (coord), *Clujul. Pagini de istorie revoluționară*”, Cluj, Editura Consiliului Cluj, 1971.
- BOLOVAN, Ioan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea de la 1918*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 2000.
- BOLOVAN, Ioan, *Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Realități etno-confesionale și politici demografice*. Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 2000.
- BRUSANOWSKI, Paul, *Învățămintul confesional ortodox din Transilvania între anii 1848-1918. între exigențele statului centralizat și principiile autonomiei bisericești*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2005.
- BRUSANOWSKI, Paul, *Reforma Constituțională din Biserica Ortodoxă a Transilvaniei între 1850-1925*, Cluj, Presa Universitară Clujeană, 2007.
- CINEZAN, Vladimir, *Apahida. Studiu monografic*, Cluj-Napoca, Editura Cartea de știință, 2003.
- CINEZAN, Vladimir, *Comuna Mociu. Studiu monografic*, Cluj-Napoca, Editura Mesagerul, 1995.
- COLECTIV (Suciu Dumitru, Mureșan Camil), *Revoluția de la 1848-1849 în Europa centrală*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară clujeană, 2000.
- COMȘA Daniela, GLODARIU Eugenia, JUDE Maria, *Clujenii și Marea Unire*, Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, 1998.
- GÂNSCĂ, Gicu, POP, Grigor (coord.), *Mănăstireni și Mănăsturu Românesc, satul sufletului meu*, Editura Studia, Cluj-Napoca, 2005.

- GROZA, Tiberiu (coord), *Repertoriu. Biserici de lemn din Județul Cluj*, vol III, Consiliul Județean pentru Conservarea și Promovarea Culturii Tradiționale, Cluj, 2009.
- GUȚAN, Manuel, *Istoria administrației publice românești*, Editura Universității "Lucian Blaga", Sibiu, 2003.
- LAZĂR, Victor, *Clujul*, București, Tipografia Cultura noastră, 1923.
- LECHINȚAN, Vasile *Călățele. Studiu monografic*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2001.
- LUPAȘ, Ioan *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Cluj, Editura Dacia, 1995, ediția a II-a.
- LUPAȘ, Ioan, *Mitropolitul Andrei Șaguna. Monografie istorică*, Sibiu, 1909.
- MAIOR, Liviu, *Români în armata habsburgică. Soldați și ofițeri uitați*, București, Editura Academiei, 2005.
- MERUȚIU, Vasile, *Județele din Ardeal și din Maramureș până în Banat : evoluția teritorială, (Lucrările Institutului de Geografie Cluj)*, Institutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj, 1929
- MORARIU, Tiberiu, PASCU Ștefan, *Considerații geografico-istorice asupra etapelor de dezvoltare a orașului Cluj*, Întreprinderea Poligrafică, Cluj, 1957.
- MORARU, Alexandru, "Biserică, națiune și cultură în istoria Ortodoxiei românești din Transilvania în secolul al XIX-lea", în *Biserica, societate, identitate. In honorem Nicolae Bocșan*, Presa Universitară Clujeană, 2007.
- MUREȘAN, Florea, *Biserica din Deal*, Cluj-Napoca, Tipografia Națională, 1942.
- MUREȘAN, Florea, *Biserici și preoți din protopopiatul Ortodox Român al Clujului*, Cluj, Tipografia națională, 1946.
- MUREȘANU, Camil, *Cluj Napoca și Marea Unire*, Cluj, Editura Primăria Cluj-Napoca, 1998.
- NEAMȚU, Gelu, *Procese politice de presă antiromânești din epoca dualismului austro-ungar (1868-1890)*, Cluj-Napoca, Editura Societății culturale Dragoș-Vodă, 2004.
- NEAMȚU Gelu, SUCIU Dumitru (coord), *Istoria României. Transilvania, vol. I, II*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală G. Barițiu, 1997.
- PASCU, Ștefan (coordonator), *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, Editura Consiliului Popular

- Cluj, 1974.
- PASCU, Ștefan(redactor), *Revoluția de la 1848-1849 din Transilvania (documente)*, vol. I,II, III, IV,V, București, Editura Academiei Române, 1977- 2003.
- PĂCĂȚIANU, Teodor, *Cartea de aur sau luptele politico-naționale românilor*, București, , Editura Iosif Marchall, 1904-1915, 8 volume.
- PĂCURARIU, Mircea *Politica statului ungar față de Biserica românească din Transilvania în perioada dualismului (1877-1918)*, Sibiu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1986.
- POP Dănuț, *Biserică și societate în Sălaj. Protopopiatul ortodox Românași, Zalău*, Editura Caiete Silvane, 2002.
- POPOVICI, Iosif, *Problema școalelor minoritare din Ardeal și Banat*, Cluj-Napoca, Institutul de Arte Grafice Ardealul, 1925.
- RĂDUȚIU, Aurel, GYEMANT Ladislau, *Repertoarul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701- 1847*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981.
- RETEGAN, Simion, *Dieta românească a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979.
- RETEGAN, Simion (coord.), *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente*, vol. 1, Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, 1996.
- RETEGAN, Simion, *Reconstrucția politică a Transilvaniei în anii 1861-1863*, Cluj-Napoca, Presa Universitară clujeană, 2004.
- RETEGAN, Simion, *Satul românesc din Transilvania, ctitor de școală (1850-1867)*, Cluj, Editura Echinox, 1994.
- RUSU, Raularian, *Organizarea spațiului geografic în Banat*, Editura Mirton, Timișoara, 2007.
- SOROȘTINEANU, Valeria, *Scoala confesională românească din Arhiepiscopia ortodoxă a Transilvaniei (1899-1916)*, Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga, 2007.
- STEIU, Nicolae, BOTA Ioan, *Bedeciu, satul nostru de suflet*, Cluj-Napoca, Editura Dokia, 2007.
- SUCIU, Dumitru, *Antecedentele dualismului austro-ungar și mișcarea națională a românilor din Transilvania 1848-1867*, București, Editura Albatros, 2000.
- SUCIU, Dumitru, *Studii privind mișcarea națională a românilor din Transilvania în a doua*

jumătate a secolului al XIX-lea, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2004.

ȘAGUNA, Andrei, Mitropolitul, *Compendiu de Dreptul canonic al unei sântei sobornicești și apostolesci Biserici*, ediția a III-a, Sibiu, Editura Arhidiecezană, 1913.

TASLĂUANU, C. Octavian (redactor), *Revista Transilvania a "Asociațiunii pentru literatură română și cultura poporului român"*. Număr jubiliar 1861-1911, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1911.

TULBURE, Gheorghe, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulare școlare. Diverse.*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1938.

III. ARTICOLE ȘI STUDII DE SPECIALITATE

ADAM, Iosif, „Considerations sur l'exode de la population de Transylvanie entre 1899 et 1913, basees sur le statistique officielle des emigrations” , *Populație și societate*, vol. IV, (redactor Șt. Pascu), Cluj-Napoca, 1980.

BEL, Valer, ”Misiunea socială a Bisericii în concepția Mitropolitului Andrei Șaguna”, în *Toleranță și conviețuire în Transilvania secolelor XVII-XIX*, (coord. I, Leb), Cluj, Editura Limes, 2001.

BOCȘAN, Nicolae și Ion Cârja, ”Episcopatul greco-catolic român și prerogativele papei la Conciliul Ecumenic Vatican I (1869-1870)” în Gheorghe Gorun (coord), *300 de ani de la Unirea Bisericii Române din Transilvania cu Biserica Romei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2000.

BOLOVAN, Ioan și Sorina, ”Biserica și familia la românii din Transilvania în secolul al XIX-lea”, în *Anuarul de Istorie Cluj*, nr. 31/1992.

BOLOVAN, Ioan, "Considerații asupra epidemiei de holeră din 1848 în Transilvania" în *Studii de istorie a Transilvaniei*, (coord. Sorin Mitu, Florian Gogaltan), Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Cluj, 1994

BOLOVAN, Ioan, ”Evoluția demografică a Transilvaniei în primele decenii după revoluția pașoptistă”, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj* nr.34, 1995.

BOLOVAN, Ioan, SUCIU Dumitru, FIROIU Dumitru, „Dualismul- Regimul politic de asuprire națională și de maghiarizare forțată a românilor din Transilvania (1867-

- 1918)”, din lucrarea *Istoria Românilor. Transilvania*, volumul II, Cluj-Napoca, Editura G. Barițiu, 1999.
- BOLOVAN, Sorina, ”Familia și relațiile matrimoniale în satul românesc transilvănean în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, nr. 36, anul 1996.
- BOTEZAN, Liviu, ”Robota, cauză a participării țărănimii transilvănene la revoluția din 1848-1849”, în *Acta Musei Napocensis*, nr. 31 vol. II, 1995.
- CSETRI, Elek, ”Istoria populației Clujului în cifre (1453-1972)” în vol. *Sub semnul lui Clio . Omagiu Acad. Prof. Stefan Pascu*, Cluj, Editura Dacia, 1974.
- DÖRNER, Anton, ”Administrația Transilvaniei din perioada anilor 1867-1876” în *Anuarul Institutului de Istorie ”George Bariț*”, Cluj-Napoca, XL, 2001.
- EGYED, Acațiu, ”Situția demografică a județului Cluj între anii 1857-1910”, în (coord. Nicolae Edroiu), *Civilizație medievală și modernă românească*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
- EGYED, Akos, ”Date în legătură cu dezvoltarea industriei mari pe teritoriul regiunii Cluj în a doua jumătate a secolului XIX”, în *Activitatea muzeelor*, Cluj, nr.1/1961.
- EGYED, Akos, ”Transformări în structura socială din Transilvania în primele două decenii de după Revoluția de la 1848”, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, nr. 29 anul 1989.
- GLUCK, Eugen, ”Populația evreiască a orașelor și satelor din Transilvania (1688-1920)” în *Anuarul Institutului de Istorie*, Cluj, nr. 31 anul 1992.
- GRECEANU, Eugenia, ”Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei”, în *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, nr. 3, București, 1969.
- IVAN, Nicolae, ”Emigrarea țăranilor noștri în America”, în volumul *O pagină din lupta noastră*, Sibiu, 1901.
- JUCAN-HOBLE, Adriana Mirona, ”Comitatul și orașul Cluj între anii 1848-1918. Istoric și organizare administrativă, politică și economică” în *Anuar. Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității ”Babeș-Bolyai*”, nr.X, anul 2006-2007.
- JUCAN-HOBLE, Adriana Mirona, ”Evoluția școlilor confesionale ortodoxe din comitatul Cluj în perioada 1864-1918” în volumul ”Sesiunea de comunicări din cadrul

- Conferinței studenților Facultății de Teologie Ortodoxă pe anul 2012”, Editura Renașterea (în curs de publicare).
- LEB, Ioan, ”Contribuția Bisericii Ortodoxe Române la formarea elitelor românești din Transilvania”, în volumul *Biserică și implicare*, Editura Linus, Cluj, 2000.
- MANUILĂ, Sabin, "Evoluția demografică a orașelor și a minorităților etnice din Transilvania" în *Arhiva pentru știință și reformă socială*, Iași, 8, nr.1-3, 1929.
- PĂCĂȚIAN, Teodor, ”Dieta Ardealului din anul 1865” în *Societatea de Mâine*, Cluj-Napoca, VIII/1931, nr 1.
- POPA, Atanasie, ”Biserica de lemn din Apahida”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania*, Cluj, 1932.
- RETEGAN, Simeon, ”Politică și educație la românii din Transilvania în epoca liberalismului austriac, 1860-1867”, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, nr. 30/1990-1991.
- RETEGAN, Simion, "Aspecte ale biconfesionalității românilor din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1867)" în *Anuarul Institutului de Istorie "G. Barițiu" Cluj-Napoca*, nr.3-5, 1996.
- SUCIU, Dumitru ”Date privind situația politică și confesional-școlară a românilor din Transilvania în prima decadă a dualismului”, în *Istoria României. Transilvania*, volumul II, Cluj-Napoca, Editura G. Barițiu, 1997.

IV. RESURSE ONLINE

<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/studrom.htm>.

<http://ro.wikipedia.org/wiki/Maja>

<http://varga.adatbank.transindex.ro/>